

druk van Barcelona, 1482, slechts het eerste boek voor. De verspreiding van de *Imitatio* nam bijgevolg vlug toe; voor de periode 1424-1485 bezitten wij overigens meer dan 200 gedateerde handschriften en de boekdrukkunst heeft intussen de taak van de kopiïsten zo krachtig overgenomen dat A. de Backer, S. J.¹, alleen reeds voor de vijftiende eeuw 89 drukken van de afzonderlijk ter pers gelegde *Imitatio* en, van de « editio princeps » van Augsburg, 1470-1472 tot 1864, 2826 drukken heeft kunnen noteren, waarbij de herdrukken van een vroegere uitgave niet eens werden meegerekend.

De *Imitatio* leende zich verder ook bijzonder goed voor de verspreiding van bondige en uitvoerige excerpten. De Fraterheren van het Heer-Florenshuis te Deventer waren zich hiervan volkomen bewust, toen zij voor eigen gebruik de *Dicta quedam Thomae Kempis*², een korte lijst van excerpten uit de *Imitatio*, opstelden. Andere excerptenlijsten en ingekorte teksten zouden hierop ook in druk volgen³ en de excerpten vonden ook spoedig hun weg naar de « rapiaria », o.a. naar een « rapiarium » afkomstig uit met Diepenveen nauw verwante kringen⁴.

ZESDE HOOFDSTUK

DE KARTUIZERS

1. De bronnen

In de vorige hoofdstukken hebben wij reeds meermalen de Kartuziers ontmoet, die zowel door hun aandeel in de bekering van Geert Groote als door de opname van bepaalde Kartuzierobservanties in de Constituties van Windesheim mede de wending hebben bepaald welke de ontwikkeling van de Moderne Devotie reeds spoedig heeft genomen.

¹ *Essai bibliographique sur le livre De Imitatione Christi*, Luik, 1864.

² In het Ms. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128. G. 16, f. 238 v. - 241.

³ Zie A. de Backer, *Essai...*, p. 200-205.

⁴ In het Ms. Gent, Universiteitsbibliotheek, 1320.

Bij het onderzoeken van het bronnenmateriaal, waaruit wij de Kartuizervroomheid in de Nederlanden zullen leren kennen, moeten wij er nu rekening mee houden dat de Kartuizers zich niet enkel, voordat zij zich in de Nederlanden vestigden, reeds krachtig als kloosterorde hadden geaffirmeerd, maar dat zij ook al een zekere ontwikkeling hadden doorgemaakt. Dit blijkt bijzonder duidelijk uit de normatieve bronnen. Toen de prior van de « Grande Chartreuse », Guigo de Eerbiedwaardige († 1136), volgens A. de Meyer en J. M. de Smet¹ in 1116, zijn *Consuetudines* schreef die spoedig als de kern van het statuut van de Orde zouden worden beschouwd², zou het nog 18 jaren duren alvorens bij Sédan het eerste Kartuizersklooster op Nederlandsen bodem zou worden gesticht. In die eerste periode van groei naar binnen en buiten, die aan de werving in de Nederlanden voorafging, werd het statuut der Kartuizers nog door toedoen van de Algemene Kapittels uitgebreid, wat vooral zou blijken bij de promulgatie van de *Statuta antiqua* in 1259, ook bekend onder den naam *Statuta Rifferii*, en van de *Nova statuta* in 1368, ook *Statuta Rainaldi* genoemd. De aanvullingen op de *Consuetudines* uit het jaar 1259 en uit het jaar 1368 vinden wij immers reeds voor een goed deel terug in de Kapitteldecreten van tientallen jaren vroeger. Die aanvullingen zijn echter meestal van zeer bijkomstigen aard, zodat de *Consuetudines* voor een juisten kijk op het kloosterleven van de Kartuizers in een jongere periode steeds onmisbaar blijven.

Wat de verhalende bronnen betreft, deze zijn volgens C. Le Couteulx, O. Cart.³, († 1709), zolang het om een oorspronkelijk verhaal gaat, tot rond het jaar 1300 zeker niet talrijk. De oudste kroniek, welke D. A. Wilmart⁴ bij voorkeur een « Kataloog » noemt, is de kroniek *Magister*, die de geschiedenis geeft van de Orde tot den dood van Guigo. Eigenlijk bestaat deze kroniek uit vijf levensberichten, de levens van de vijf eerste prioren van de

¹ Guigo's « *Consuetudines* » van de eerste Kartuizers, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België*, a. XIII, 1951, fasc. VI, p. 13.

² Zie A. de Meyer en J. M. de Smet, *Guigo's « Consuetudines »...*, p. 15-22.

³ *Annales Ordinis Cartusienensis ab anno 1084 ad annum 1429*, t. I, Montreuil, 1887, p. XLVI.

⁴ *La Chronique des premiers chartreux*, in *Revue Mabillon*, t. XVI, 1926, p. 81-82.

« Grande Chartreuse ». Bij de kroniek *Magister* sluit verder de kroniek *Laudemus* aan, welke C. Le Couteulx, O. Cart.¹ « noster anonymus » noemt. De kroniek *Laudemus* gaat tot 1137.

Daarop volgt de kroniek *Quoniam* die tot 1367 loopt, het sterfjaar van prior Helisarius. De volgende kroniek houdt evenwel nauwer verband met de Nederlanden dan de voorgaande. Deze is getiteld *Ortus et decursus ordinis cartusiensis* en werd in 1398 voltooid door den Nederlandsen Kartuizer Hendrik Egher van Kalkar († 1408). Het *Speculum Cartusianum* uit de vijftiende eeuw heeft daarentegen voor ons veel minder betekenis. In de twee eerste delen geeft het immers, zoals D. A. Wilmart, O. S. B.² heeft aangetoond, het feitenmateriaal uit de reeds vermelde kroniek *Quoniam*, hoewel in een andere volgorde en in het derde deel een aantal mirakelen. Volledigheidshalve vermelden wij hier ook het *Chronicon Cartusiense* van Pieter Doorlant, O. Cart. († 1507).

De informatie uit de kronieken moet voor talrijke kloosterorden worden aangevuld met die welke de hagiografische literatuur verstrekt. Voor de Kartuizers die, van den niet nader bekenden auteur van de kroniek *Magister* uit de jaren 1136-1151 tot Pieter Doorlant, Sint Bruno nog steeds *Magister Bruno* noemden, is de hagiografische literatuur evenwel uiterst schaars. De oudste *Vita* van Sint Bruno, die van Franciscus du Puy († 1521), prior van de « Grande Chartreuse », dagtekent immers uit de zestiende eeuw. Voor de Nederlanden bezitten wij dan nog een verzameling van levensberichten van een aantal Kartuizers van de hand van den Lieve-Vrouwe-Broeder Arnoldus Bostius († 1499), een *Vita* van Dionysius van Rijkel welke Dirk Loer van Stratum, O. Cart. († 1554) rond 1530 voor zijn groots opgezette uitgave van Dionysius' volledige werken heeft geschreven, en verder ook de exemplaren betreffende het Kartuizersleven welke wij in een belangrijke exempelencompilatie als het *Speculum exemplorum*³ ontmoeten.

¹ *Annales Ordinis Cartusiensis*, t. I, p. XLVII, LII, LIII, enz.

² *La Chronique des premiers chartreux*, p. 114.

³ Deventer, 1481.

Tenslotte behoort ook heel het litteraire werk van de Nederlandse Kartuziers in deze periode tot ons bronnenmateriaal en hierbij gaat onze belangstelling vooral uit naar den reeds hierboven vermelden Hendrik Egher van Kalkar, naar Pieter Doorlant en naar Dionysius van Rijkel († 1471). Vanwege zijn brede historische informatie kan de betekenis van het oeuvre van Egher van Kalkar niet hoog genoeg worden geschat en het dankbaar gebruik dat jongere kroniekschrijvers er van hebben gemaakt, kan het slechts in onze aandacht aanbevelen. De historische informatie van Egher van Kalkar wordt verder in de laatste jaren der vijftiende eeuw door Doorlant aangevuld, terwijl het theologische oeuvre van Dionysius van Rijkel ons een blik laat slaan in het gebedsleven van een Kartuizer.

2. *Het kloosterideaal van de « Grande Chartreuse »*

Wie de oudste kronieken van de Kartuziers ter hand neemt, komt spoedig tot de overtuiging dat Sint Bruno († 1101) in een atmosfeer van toenemende zedenverwildering en van algemene vertwijfeling aan het welslagen van iedere hervormingspoging tot het besluit is gekomen om zich dan maar liever met zes gezellen voor een leven van gebed en boete in de eenzaamheid van la Chartreuse op 30 km ten Noorden van Grenoble terug te trekken. Zowel de kroniek *Magister* en de kroniek *Laudemus*, als de kroniek *Origo Carthusiensis Ordinis*, de kroniek *Quoniam* en het *Ortus et decursus ordinis cartusienis* van Hendrik Egher van Kalkar vangen immers het verhaal van de stichting van de « Grande Chartreuse » aan met een tafereel van de crisis van de Kerk rond het jaar 1082, waarbij de donkere kleuren geenszins worden gespaard.

Deze sombere kleuren waren voor de schrijvers evenwel nog niet voldoende. Ook de verschrikkingen van de hel komen er bij te pas; voor verschillende van de hierboven vermelde kronieken houdt Bruno's beslissing immers nauw verband met de « *damnatio parisiensis* », het verhaal van een Parijsen magister die zich driemaal op zijn lijkbaar oprichtte om te verklaren dat hij door God in recht-

vaardigheid werd beschuldigd, geoordeeld en verworpen¹. Hierbij moeten wij nochtans rekening houden met het feit dat de bewoordingen van dit verhaal, dat de oudste Kartuizerskroniek, de kroniek *Magister*, achterwege laat, zoals ook van het verhaal van de crisis der Kerk, in verschillende kronieken tot op zekere hoogte dezelfde zijn. De eenparigheid van de traditie inzake Bruno's vlucht naar de woestijn van la Chartreuse, gaat bijgevolg terug op één getuige. Hieruit volgt echter nog geenszins dat, zodra wij de « *damnatio parisiensis* » als de onrijpe vrucht beschouwen van een opgezweepte verbeelding waarvan kroniekschrijvers en predikanten dankbaar gebruik zullen maken, ieder verband tussen den aangeklaagden nood der Kerk en de beslissing van Magister Bruno moet worden prijsgegeven. Ook wanneer niets ons veroorlooft om bij Sint Bruno een angstpsychose te onderstellen waarin de obsessie van de verschrikkingen van de hel een dankbaren voedingsbodem moest vinden, blijft de ervaring welke hij sinds jaren in kerkelijke kringen had opgedaan, voor de beslistheid van zijn kloosteropzet de meest afdoende verklaring.

Voor Bruno's inzichten blijven verder zijn twee brieven, de *Epistola ad Radulphum Viridem* en de *Epistola ad filios suos Majoris Cartusiae*, alsook de elegie *De contemptu mundi* tot op zekere hoogte leerrijker dan zijn twee uitvoeriger geschriften, de *Expositio in psalmos* en de *Expositio in epistolas Pauli*. Terwijl de twee laatstgenoemde werken voornamelijk didaktisch van aard zijn, spoort hij in den eersten brief zijn vriend Radulphus le Verd († 1124) aan om zonder langer talmen zijn gelofte uit vroegere jaren om in een klooster te treden, ten uitvoer te brengen. In den tweeden brief laat hij vooral blijken, hoezeer de strenge observantie die het kloosterleven in de eenzaamheid der Chartreuse kenmerkt, hem verheugt. Tenslotte is de elegie een jeugdwerkje, waarin de

¹ Zie de kroniek *Laudemus*, ed. A. Wilmart, O.S.B., *La Chronique des premiers chartreux...*, p. 118-119; — ook de kroniek *Quoniam*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11.925-28, f. 4 v.-5 r.; — en Hendrik Egger van Kalkar, *Ortus et decursus ordinis cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, *Het tractaat « Ortus et decursus ordinis Cartusiensis » van Hendrik Egger van Kalkar, met een biografische inleiding*, Wageningen, 1929, p. 88¹⁶-89³.

auteur om de verblindheid jammert van de velen die om hun uitersten geen zorgen kennen.

Uit de geschriften van Sint Bruno valt moeilijk af te leiden hoe het streng begrepen kloosterleven in het eerste Kartuizersklooster geregeld was en de zes jaren welke de spoedig door Paus Urbanus II († 1099) naar Rome ontboden stichter er doorbracht, hebben er zeker niet toe bijgedragen om het in alle opzichten een vasten vorm te geven. De tijd moest overigens de aanvankelijk nog onervaren kloosterlingen voor meer dan één probleem van praktischen aard stellen, dat eens en voor goed moest worden opgelost. Zo komt het dat wij voor de kloosterobservanties van de oudste Kartuizers aangewezen zijn op de *Consuetudines* van den vijfden prior van de « Grande Chartreuse », Guigo de Eerbiedwaardige († 1137), die nauwelijks 26 jaar na het heengaan van Sint Bruno uit de woestijn van la Chartreuse zijn te boek gesteld en waarin het kloosterideaal van de Kartuizers het zuiverst vertolkt ligt.

Wie de *Consuetudines* van Guigo den Eerbiedwaardige open slaat, komt dadelijk tot de vaststelling dat de Kartuizers, hoewel zij zich bij de *Regula monasteriorum* van Sint Benedictus van Nursia († rond 547) aansloten, zichzelf van meet af aan als kluizenaars hebben beschouwd. Dit blijkt al dadelijk uit de professieformul, waarin de Kartuize een « eremus » wordt genoemd¹. In dit verband is het ook van betekenis dat de Kartuizers, na Onze Lieve Vrouw, Sint Jan den Doper als hun bijzonderen beschermheilige beschouwd². Zo is het begrijpelijk dat de *Consuetudines* doorlopend door twee factoren worden beheerst, die als de pijlers zijn waarop het leven van den Kartuizer berust : het leven in afzondering en de kloosterlijke armoede. In het laatste hoofdstuk verdedigt Guigo, overeenkomstig den litterairen smaak van zijn tijd, het leven in de eenzaamheid met behulp van een Bijbels literalisme. Izaak is namelijk, toen hij wilde mediteren, alleen naar het veld gegaan. Sint Jan de Doper heeft, hoewel hij van den Heiligen Geest vervuld was, enkel de woestijn voor zich veilig geacht. Zelfs heeft Christus op

¹ C. XXIII, n° 1; in *PL.*, t. 153, col. 685-686.

² Zie Guigo, *Consuetudines*, c. XXIII, n° 1, en c. LXXIV, n° 1.; in *PL.*, t. 153, col. 685-686 en 747-748.

den vooravond van Zijn Lijden, Zijn apostelen achtergelaten, om alleen op een berg te gaan bidden ¹.

De eenzaamheid, welke Guigo voor den Kartuizer noodzakelijk acht, zou zonder een leven in strenge armoede niet volledig zijn. De armoede begreep hij echter niet zo dat, na het verzaken van de individuele kloosterlingen aan aardse goederen, de kloostergemeente in onbeperkte mate kon bezitten of, door de monniken uit bedelen te sturen, in haar onderhoud kon voorzien. Wat de kloosterorden tot nog toe bij het beheren van uitgestrekte grondbezittingen of bij de bedeltochten van hun onderhorigen hadden gepresteerd, was meermalen slechts matig aan dezer gebedsleven ten goede gekomen. Daarom grijpt Guigo dan ook naar een ander begrip van de kloosterlijke armoede. De armoede van den Kartuizer moet hierin bestaan, dat hij, met dit voorbehoud dat de inkomsten van ieders arbeid over de behoeften van de hele communiteit worden verdeeld, door eigen handenarbeid in zijn onderhoud moet voorzien. Zo begrepen, moesten deze twee fundamentele factoren elkander aanvullen en de vele en zeer uiteenlopende voorschriften welke wij verder nog in de *Consuetudines* ontmoeten, de bezittingen van het klooster die niet verder mogen reiken dan het domein rond de «Grande Chartreuse»², het «*numerus clausus*» van de monniken, ten hoogste 13 monniken en 16 conversen³, de strengere interpretatie van de kloosterwetten betreffende het stilzwijgen⁴, de aanmaning aan de monniken om vlijtig kopiëerwerk te verrichten⁵, zijn slechts de praktische toepassingen van het voorschrift om in eenzaamheid en armoede te leven.

Beschouwen we eerst het leven in afzondering. De Kartuizers, die dagelijks drie officies bidden, kwamen hiertoe niet geregeld samen in de kloosterkerk. Terwijl zij het kleine officie van O. L. Vrouw steeds in hun cel baden⁶, kweten zij zich van Allerzielen tot Septuagesima samen in de kloosterkerk, van Septuagesima tot Allerzielen

¹ C. 80; in *PL.*, t. 153, col. 755-758.

² C. XLI, 1; in *PL.*, t. 153, col. 719-720.

³ C. LXXVIII, 1-2; in *PL.*, t. 153, col. 751-754.

⁴ *Consuetudines*, c. XXX; in *PL.*, t. 153, col. 701-704.

⁵ *Consuetudines*, c. XXVIII; in *PL.*, t. 153, col. 693-696.

⁶ Zie Hendrik Eggher van Kalkar, *Ortus et decursus ordinis cartusienis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, p. 99-100.

daarentegen in hun cel van het bidden van het dodenofficie¹. Bovendien gingen ze voor de Primen, de Tertsen, de Sexten, de Nonen en voor de Completen van het grote ambtelijke of kerkelijke officie niet naar de kloosterkerk, maar baden die in hun cel. Verder gingen de Kartuziers op zondagen en Kapittelfeesten ook voor de Conventsmis en, behalve voor de Completen, voor alle Getijden van het kerkelijk officie naar de kloosterkerk.

Merkwaardig zijn de bepalingen omtrent het Misoffer bij de Kartuziers. Vooreerst dringt Guigo² er op aan, dat er niet te vaak een Conventsmis mag worden gecelebreerd; bij de Kartuziers is het leven in afzondering immers hoofdzaak. Zo werd de Conventsmis dan voor de zondagen, voor de Kapittelfeesten zoals Kerstmis, Pasen en enkele andere, voor de Vastendagen behalve op zaterdag en voor uitvaardagen en jaargetijden voorbehouden³. Volgens een berekening van A. Stoelen, O. Cart.⁴, betekent dit dat er op een heel jaar 80 maal een Conventsmis plaats had, waarvan er echter 60 over elf weken waren verdeeld. De dagelijkse Conventsmis werd eerst onder het bestuur van den Prior Generalis Jancelinus (1180-1233), een goede eeuw na de stichting van de « Grande Chartreuse », ingevoerd.

Ook op het vasten werd sinds de stichting een grote nadruk gelegd. Zo stond Guigo⁵, die zich volgens Egher van Kalkar⁶ hierbij door de sancties in de *Decreta* van Gratianus († vóór 1160-1179)⁷ betreffende den « sacerdos fornicarius » liet leiden, aan de Kartuziers drie dagen in de week slechts het gebruik van brood, water en zout toe. Op de andere dagen mocht iedere monnik voor zich wat groenten klaarmaken, terwijl de kok nog voor wijn en kaas

¹ Zie Guigo, *Consuetudines*, c. XI; in *PL.*, t. 153, col. 655-656.

² *Consuetudines*, c. XIV, n. 5; in *PL.*; t. 153, col. 659-660.

³ Zie *Consuetudines*, c. VII, n° 4; in *PL.*, t. 153, col. 649-650.

⁴ *De eucharistische evolutie van de oude Kartuizerliturgie, de dagelijkse mis*, in *Studia eucharistica DCCi anni a condito Festo sanctissimi corporis Christi, 1246-1946*, Bussum-Antwerpen, 1946, p. 106.

⁵ *Consuetudines*, c. XXXIII, n° 1; in *PL.*, t. 153, col. 705-706.

⁶ *Ortus et decursus ordinis cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, p. 93¹⁶-95⁸.

⁷ Parte I, dist. LXXXII, c. V; ed. A. e. Friedberg, *Corpus juris canonici*², t. I, Graz, 1955, col. 292-293.

zorgde¹. Van 14 september tot Pasen gebruikten de monniken evenwel, behalve op feestdagen, slechts één maaltijd².

Zo is het uit dit alles duidelijk dat de Kartuizersobservantie van meet af een compromis is geweest tussen het strenge kluizenaarsleven en het communiteitsleven van de cenobieten. De strenge voorschriften van het Kartuizersstatuut hadden overigens ook hun grenzen. Zo kwamen de monniken 's zondags, behalve voor het kerkelijk officie, ook voor het middag- en voor het avondmaal samen³. Verder verrichtten de monniken die de codices dienden te emenderen en in te binden, dit werk samen en mochten ze gedurende dit werk ook praten⁴. Zelfs was het aan den kok geoorloofd om aan zieke monniken grappes te vertellen⁵.

Vooral was Guigo niet te vinden voor het individueel opdrijven van de boetplegingen. De wekelijkse « disciplina » in den Adventtijd en gedurende den Vastentijd, het waken en het vasten mochten niet zonder het goedvinden van den prior door de monniken worden uitgebreid⁶.

Tenslotte wordt er door Guigo in de *Consuetudines* slechts éénmaal van een duidelijk apostolische bezorgdheid blijk gegeven. Dit is bij het kopiëerwerk. De boeken moeten namelijk met zorg worden geschreven, opdat de Kartuizers die Gods boodschap niet met den mond kunnen verkondigen, dit dan toch met de handen zouden doen. Ieder boek dat ze kopiëren, zal immers in lengte van dagen een getuige zijn voor de waarheid⁷.

De *Consuetudines* van Guigo den Eerbiedwaardige werden rond het jaar 1160 door Paus Alexander III († 1181) als het statuut van de Kartuizers goedgekeurd⁸.

¹ Zie Guigo, *Consuetudines*, c. XXXIII, n° 2; in *PL.*, t. 153, col. 705-706.

² Zie Guigo, *Consuetudines*, c. XXXIII, n° 3; in *PL.*, t. 153, col. 705-706.

³ Zie Guigo, *Consuetudines*, c. VII, n° 8 en 10; in *PL.*, t. 153, col. 649-652.

⁴ Zie Guigo, *Consuetudines*, c. XXXII; in *PL.*, t. 153, col. 703-704.

⁵ Zie Guigo, *Consuetudines*, c. XXX; in *PL.*, t. 153, col. 703-704.

⁶ Zie *Consuetudines*, c. XXXV, n° 1, in *PL.*, t. 153, col. 709-710.

⁷ C. XXVIII; in *PL.*, t. 153, col. 693-696.

⁸ Zie Hendrik Egher van Kalkar, *Ortus et decursus ordinis cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, p. 102¹³⁻¹⁵.

3. De Kartuizerstichtingen in de Nederlanden

Hoewel de derde prior van de « Grande Chartreuse » een Nederlander was uit Bethune, die den naam Petrus Franciscus ¹ droeg, is de werving van de Kartuziers in de Nederlanden aanvankelijk slechts langzaam in haar werk gegaan. In de meest zuidelijk gelegen provincies is het begonnen met de Kartuize Mont-Dieu bij Sedan die in 1134 werd opgericht ², en met de Kartuize Val-Saint-Pierre bij Vervins, die in 1140 volgde ³. Na deze twee kloosterstichtingen die niet zonder den invloed van Guigo den Eerbiedwaardige zijn ontstaan, duurde het tot het eind van de dertiende eeuw vooraleer het in de buurt van Kamerijk tot een nieuwe kloosterstichting kwam : in 1288 kwam daar door toedoen van den Kamerijkse bisschop Willem van Avennes († 1296) een Kartuize tot stand, die reeds in 1297 naar Marcourt bij Valencijs (Valenciennes) verhuisde en voortaan als de Kartuize Notre-Dame-de-Marcourt bekend zou zijn ⁴. Hierop volgden in 1298 het klooster Val-Sainte-Aldegonde bij Sint-Omaars, in 1300 Val-Saint-Honoré bij Abbeville, in 1306 Mont-Renaud bij Noyon, in 1320 Val-Saint-Esprit bij Gosnay ten Zuid-Westen van Bethune, en in 1324 Notre-Dame des Prés bij Montreuil-sur-Mer ⁵. In verschillende van deze kloosters leefden er nu een tijd lang ook Nederlanders uit de Vlaamse en uit de Brabantse steden.

Ook de Nederlands sprekende gewesten kwamen in die jaren aan de beurt. In 1314 stichtte immers Walter II († 1309), heer van Edingen (Enghien), in de buurt van de Onze-Lieve-Vrouw-Kapel te Herne bij Edingen (Enghien) een klooster en schonk dit aan de Kartuziers opdat zij er tot in lengte van dagen God zouden dienen ⁶,

¹ Zie de kroniek *Magister*, ed. D. A. Wilmart, O. S. B., p. 124.

² Zie J. Gillet, *La Chartreuse du Mont-Dieu au diocèse de Reims*, Reims, 1889.

³ Zie L. Marchand, *Essai historique sur la chartreuse du Val St. Pierre située dans l'ancien diocèse de Laon*, Château-Thierry, 1949.

⁴ Zie C. Le Couteulx, O. Cart., *Annales ordinis cartusienis...*, t. IV, p. 395-396.

⁵ Zie F. A. Lefebure, *La chartreuse de Notre-Dame des Prés à Neuville sous Montreuil-sur-Mer*, Parijs, 1881, p. 1-19.

⁶ Zie de bekrachtiging van de schenkingsakte, door Walter III, heer van Edingen, 1314, ed. E. Lamalle, S. J., *Arnold Beeltsens et Jean Ammonius, Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Hérinnes-lez-Enghien*, in de *Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique*, fasc. 8, Leuven, 1932, p. 173-177.

waarna de bisschop van Kamerijk, Petrus de Levis († 1324) hieraan het volgende jaar zijn goedkeuring hechtte¹. In 1318 volgde de Kartuize Genadedal bij Brugge, in 1323 Kiel bij Antwerpen en vijf jaar later werden er in enige maanden tijd zelfs drie nieuwe kloosters gesticht, een te Royghem buiten Gent, een te Zelem bij Diest en een te Geraardsbergen. Hierop volgde er een rustpoos, die evenwel slechts een dertigtal jaren zou duren. Reeds in 1357-1360 werden immers te Luik de Kartuize Ter-twaalf-Apostelen en in 1376 in de buurt van Doornik de Kartuize Mont-Saint-André opgericht, terwijl in 1454 nog de Kartuize te Scheut bij Brussel en in 1491 die te Leuven zouden volgen².

Verschillende kloosterstichtingen in de zuidelijke provincies waren echter nog niet geheel voltooid, toen ook in de noordelijke provincies vooraanstaande personen naar de meest geschikte manier begonnen uit te zien om, met hun steun, in hun onmiddellijke nabijheid een Kartuizersklooster te zien oprijzen. In 1336 schonk Willem van Duivenvoorde († 1353), heer van Oosterhout, uitgestrekte gronden voor de stichting van een Kartuizersklooster in de buurt van Geertruidenberg en nauwelijks enige dagen later werd de schenking reeds door graaf Willem III, bijgenaamd de Goede († 1337), erkend; dit nieuwe klooster, dat in Kartuizerskringen als het Hollandse huis zou bekend staan, zou reeds het volgende jaar door de Orde worden geïncorporeerd³.

In 1392 was het daarentegen Zweder van Abkoude († 1400), heer van Gaesbeeck, Putten en Strijen, die de Kartuizers ter zijde stond bij de oprichting van het klooster Nieuwlicht te Bloemendaal aan de Vecht ten Noord-Westen van Utrecht⁴. Verder mogen hier, in dit verband, ook kloosterstichtingen zoals Monnikhuizen bij

¹ Bisschoppelijke erkenning van de stichting van de Kartuize O. L. V. ter Kapelle te Herne, ed. E. Lamalle, S. J., p. 177-178.

² Zie C. Le Couteulx, *Annales ordinis cartusiensis*, t. VI, p. 169-173.

³ Zie voor de schenkingsakte H. J. J. Scholtens, *De archieven van het voormalige Kartuizersklooster bij Geertruidenberg*, in *Taxandria*, t. 47, 1940, p. 123-29; — id., *De Kartuizers bij Geertruidenberg*, in *Bossche Bijdragen*, t. XVIII, 1941, p. 34-37.

⁴ Zie L. van Hasselt, *Het Necrologium van het Karthuizer-klooster Nieuwlicht of Bloemendaal buiten Utrecht*, in de *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, t. IX, 1886, p. 141, 165-168, 185.

Arnhem (1342), Onze-Lieve-Vrouw-van-Bethlehem te Roermond (1376) en Sint-Sophia bij 's Hertogenbosch (1466) niet onvermeld blijven.

Al deze Kartouizen waren mannenkloosters. De oprichting van vrouwenkloosters werd, vanwege de zielzorgproblemen welke deze stelden, door het centraal bestuur van de Orde veel minder bevorderd. Niettemin werden er in de Nederlanden ook een paar Kartouizen voor vrouwen opgericht, o.a. bij Gosnay ten Zuid-Westen van Bethune in 1329 het klooster Mont-Sainte-Marie en te Sint-Andries bij Brugge in 1348-1350 de Kartouize Sint-Anna-ter-Woestijn¹.

Hoewel de Kartouizers, zolang er hiertoe geen cel vrij was, niemand als kloosterling wilden opnemen en zij, volgens Hendrik Egger², zelfs iemand mochten afwijzen die zijn cel op eigen kosten wilde bouwen, toch is de werving der Kartouizers sinds den aanvang van de veertiende eeuw in de Nederlanden snel toegenomen. Verder blijkt het aanzien dat de Nederlandse Kartouizers genoten, ook uit hun aandeel in de stichting van een Sint-Michaëls-Kartouize te Mainz in 1312, van een Kartouize op den Beatusberg bij Koblenz in 1331 en vooral van een Sint-Barbara-Kartouize te Keulen in 1335³ en van een Kartouize genaamd « Domus Jesu de Bethlem » te Shene in het graafschap Surrey in het jaar 1414⁴.

Hierbij moeten wij er nog rekening mee houden dat de oudste Kartouizerstichtingen in de Nederlanden aanvankelijk tot de Picardische provincie, andere daarentegen tot de Lombardische provincie behoorden. Dit duurde echter slechts tot 1335, toen de meeste kloosters op Duitsen en een aantal huizen op Nederlandsen bodem als een nieuwe, Duitse provincie van Lombardije werden losgemaakt, terwijl deze Duitse provincie reeds in

¹ Zie St. d'Ydewalle, *De kartouize Sint-Anna-ter-Woestijn, 1350-1792*, Brussel, z. j., p. 41-48.

² *Epistole*, epist. XI; in het Ms. Darmstadt, Hessische Landesbibliothek, 819, f. 24 v.-26 v.

³ Zie Ch. Schneider, *Die Kölner Kartause von ihrer Gründung bis zum Ausgang des Mittelalters*, in *Veröffentlichungen des historischen Museums der Stadt Köln*, fasc. II, Bonn, 1932, p. 37-43.

⁴ Zie E. M. Thompson, *The Carthusian Order in England*, Londen, 1930, p. 239-241.

1355 in een « provincia Alemaniae superioris » en in een « provincia Alemaniae inferioris » werd gesplitst. Ook deze nieuwe administratieve groepering van de kloosters bleek echter niet tegen de steeds toenemende kloosterstichtingen bestand. In 1400 kwam er immers nog voor het Rijngebied een afzonderlijke « provincia Rheni » tot stand en, nadat het Westerse schisma vanwege de twee obediënties een poos alles had verstoord, werd bij de hereniging van de twee uiteengevallen stukken van de Kartuziersorde de oude Picardische provincie in 1411 nog in een Noord-Picardische provincie ingedeeld en in een Zuid-Picardische provincie. Tot deze laatste behoorde, naast de Franse kloosters, ook de Kartuze te Doornik ; tot de Noord-Picardische provincie behoorden, op Doornik na, alle kloosters uit het tegenwoordige België, alsook Geertruidenberg. Wat dit alles te betekenen had, bleek vooral bij de visitatie van de verschillende kloosters, waartoe de visitator en de convisitator van een provincie om de twee jaar moesten overgaan.

4. De vroomheid in de Nederlandse kloosters

Indien wij de tijdgenoten mogen geloven, wisten de Kartuziers bij de oprichting van de meeste kloosters op Nederlandsen bodem het religieuze enthousiasme van het eerste uur onverminderd hoog te houden. De zalige Jan van Ruusbroec¹, Geert Groote² en Thomas Hemerken³ zijn namelijk, wat de Kartuziers betreft, met hun lof niet zuinig. Zodra het er op aankomt het eigene in de Kartuzier-vroomheid te achterhalen, dat de religieuze atmosfeer openbaart waarin alle Kartuziers leefden, stellen wij echter vast dat de vrijheid in het gebedsleven naar eigen inzicht te handelen, bij hen veel groter was dan in de meeste kloosterorden, zo groot zelfs dat de taak om alle jongeren van eenzelfde klooster tot Kartuziers op te voeden eerst in de laatste jaren van de zeventiende eeuw aan eenzelfden monnik

¹ *Van den geestelijken tabernakel*, in *Werken...*, t. II, ed. D. A. Stracke, S. J., p. 332.

² *Epistola magistri Gerardi Groit ad quemdam Carthusiensem*, ed. W. Mulder, S. J., p. 276-277.

³ *Vita Gerardi Magni*, c. IV; ed. M. J. Pohl, *Opera omnia*, t. VII, p. 37.

zou worden opgedragen¹. Een schets van de Kartuizervroomheid blijft dan ook uiteraard enerzijds bij de kloosteratmosfeer die ongeveer in alle huizen dezelfde zal zijn geweest, anderzijds bij een aantal meer opvallende uitingen van de eigen vroomheid van de best bekende kloosterlingen.

Voor Dionysius van Rijkel² († 1471) is het gelijkvormig maken van onzen geest met Gods geest het grote doel van het eremietenleven, dat de kern uitmaakt van de Kartuizerobservanties. Deze doelstelling, die hem bij het neerschrijven van de belangrijkste van zijn werken steeds voor den geest zweefde, werd door de Kartuizers in het contemplatief gebed het volledigst verwezenlijkt en alle observanties, de ascetische oefeningen bijgevolg evenzeer als het liturgische gebed, waren hierop gericht. In dezen geest vat Egher³ het kloosterleven samen in den strijd tegen de begeerlijkheid der ogen, tegen de begeerlijkheid van het vlees en tegen den hoogmoed des levens, wat hij een kruisiging noemt waarbij door de armoede de rechterhand, door een reinen levenswandel de linkerhand en door de nederigheid de voeten aan het kruis worden gehecht. Overeenkomstig de *Consuetudines* van Guigo den Eerbiedwaardige werd dit alles in vasten en waken, door het leven in afzondering en overweging betracht.

Wat het vasten betreft: onze monniken hielden zich aan de Kartuizertraditie welke de Kerk reeds lang had goedgekeurd, hoewel Egher⁴ hierin tot discretie aanzet. Bij het vleesderven van de Kartuizers maakt hij daarentegen minder voorbehoud en beweert zelfs, met Arnoldus de Villanova († 1311) dat de mensen vóór Noë zonder het gebruik van vlees volkomen gezond waren, ja gezonder dan de mensen na Noë⁵.

¹ Zie D. Y. Gourdel, *Chartreux*, in *DSp.*, t. II, col. 736.

² *De laude et commendatione vitae solitariae*, art. I, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, t. XXXVIII, Doornik, 1909, p. 328. — Voor de werken van Dionysius van Rijkel verwijzen we steeds naar deze uitgave in 44 delen, waarvan er 14 te Montreuil, 29 te Doornik en één te Parkminster zijn verschenen.

³ *Epistole*, epist. XVII; in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 58 r.

⁴ *Epistole*, epist. XXII; in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 81 r.

⁵ Zie het *Ortus et decursus ordinis cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, p. 125¹¹⁻¹⁴.

Dit alles moest intussen vooral een voor het gebedsleven gunstige atmosfeer tot stand brengen. Het gebed der Kartuizers nu bestond enerzijds uit het Breviergebed, het officie van Onze Lieve Vrouw en het officie der overledenen, anderzijds uit de overweging die, bij voldoende onthechting, spoedig tot beschouwend gebed moest uitgroeien. Bij het Breviergebed, het Maria-officie en bij alle psalmengebed geeft Dionysius van Rijkel ¹ aan de kloosterlingen den raad om zich van harte te verenigen met de contemplatie van God zelf, van Onze Lieve Vrouw, van de engelen en van de zaligen in den hemel. Niet allen waren echter voor een dergelijke visie geschikt en Laurens van Muschesele († 1477) zocht voor het vrome bidden van de Getijden liever steun in zijn verbeelding en waande het Stalletje van Bethlehem en den Kalvarieberg bij het koorgebed in het koor aanwezig ².

Naast het officiële gebed, dat de Kartuizers voor een goed deel samen in het koor verrichtten, nam de overweging in hun leven een zeer aanzienlijke plaats in. Op de eerste plaats de overweging van den naderenden dood, waarbij zij ongetwijfeld steun vonden in de « *damnatio parisiensis* », het verhaal van den Parijsen magister die zich op zijn lijkbaar driemaal oprichtte om te verklaren dat het vonnis over hem reeds geveld was, en Egher ³ wijst hen hierbij nog op twee andere gevallen van Vromen die uit den dood zouden zijn opgestaan om voor den ernst van Gods oordeel over ons te getuigen. Hierbij moeten wij ons nochtans hoeden voor overdrijving. De verbeelding van degenen die de Kartuizers op afstand gade sloegen, is immers meermalen in den loop der geschiedenis op hol geslagen en Hendrik Egher ⁴ heeft reeds in de eerste jaren van de vijftiende eeuw verzet aangetekend tegen het fabeltje, dat de Kartuizers iederen dag enigen tijd besteden aan het gereed maken van hun toekomstig graf. De dagelijkse herinnering aan den dood door een of ander vers in het

¹ *Contra detestabilem cordis inordinationem*, in *Opera omnia*, t. XL, p. 197-246.

² Zie Laurens van Muschesele, *De parvulo et agno*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5628-37, f. 239-242.

³ *Ortus et decursus ordinis Cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, p. 88-91.

⁴ *Epistole*, epist. XVIII, in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 63 v.

claustrum, dat aanving en eindigde met de bekende woorden « Vado mori », was nochtans voor hen werkelijkheid en Egher heeft in zijn tijd in het claustrum van de Kartuize Vauvert te Parijs een dergelijk tot de overweging van den dood aansporend opschrift aange troffen ¹.

De overweging, die bij enige geestelijke rijpheid spoedig tot contemplatief gebed zal uitgroeien, moet echter vooral bij de positieve waarden uit ons geloofsbezit stilstaan. Dionysius van Rijkel, die het gebedsleven meestal van uit zijn rijperen toestand, van uit de contemplatie bekijkt, deelt deze nu in vijf soorten in. Deze zijn, naar hun voortreffelijkheid gerangschikt, de beschouwing van de Drieëenheid, de beschouwing van de Godheid in zover wij deze met wijsgerige begrippen kunnen benaderen, de beschouwing van de mensheid van Christus, van de genade in haar vele vormen en van de natuurlijke gaven en weldaden ². De grootste onder Gods weldaden blijft echter de menswording van Christus, welke Dionysius op de derde plaats vermeldt. Het fundamenteel belang van de Christusdevotie bij de Kartuizers blijkt onder meer uit het feit dat Laurens van Muschesele er, volgens zijn traktaat *De parvulo et agno*, steun zocht voor het koorofficie.

De Christusdevotie is intussen meestal voor een goed deel gods vrucht tot den lijdenden Christus. Volgens Dionysius van Rijkel ³ mogen wij geen dag laten voorbijgaan zonder het Lijden van Christus te overwegen. Talrijk zijn dan ook de Kartuizerauteurs die aan Christus' Lijden een of ander werk hebben gewijd, zoals bij voorbeeld Gerard Hagen uit Herne († 1465), Herman van Appeldorn († 1472), om beurt prior te Trier en te Keulen, Pieter Doorlant van de Kartuize te Zelem († 1507) en Jan van Haarlem († 1539/1540) van de Kartuize te Vught bij 's Hertogenbosch.

De gods vrucht tot den lijdenden Christus kwam bij dit alles onder verschillende vormen tot uiting. Zo ontmoette een novice eens Christus, die met Zijn kruis beladen moeizaam door de klooster-

¹ Zie Egher van Kalkar, *Epistole*, epist. XVIII; in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 67 r.

² Zie *De fonte lucis ac semitis vitae*, art. 11; in *Opera omnia*, t. XLI, p. 108-110.

³ *De laude et commendatione vitae solitariae*, art. XXII; in *Opera omnia*, t. XXXVIII, p. 356 B.

gangen voortstropelde en toen hij Hem wilde helpen, kreeg hij ten antwoord dat hij eerst moest trachten om de kloosterpij met een lichter gemoed te dragen ¹. Verder stond, blijkens de « *Veronica domini tercia* », den zweetdoek met een derden afdruk van het gelaat van Christus die in de Kartuize te Montreuil als een kostbare schat werd bewaard ², de godsvrucht tot het Heilig Aanschijn onder de Kartuizers eveneens zeer hoog aangeschreven.

Het overwegen van Gods weldaden en vooral van het Christusgeheim enerzijds, van de eigen onwaardigheid tegenover dit alles anderzijds, brengt de Vromen intussen tot de steeds hechtere rouwmoedigheid van harte, waarover Hendrik Egher in zijn *Exercitatorium monachale* uitvoerig heeft gehandeld. Het belang dat Egher hieraan hecht, is volkomen begrijpelijk. Zoals Mozes, om tot God te naderen, zijn schoeisel moest uittrekken, zo ook kunnen wij Gods majesteit slechts met de rouwmoedigheid van harte benaderen, waarin schuldbesef en erkentelijkheid voor de genade elkaar ontmoeten.

Vooraf moeten wij echter door de overweging in de afzondering tot de ledigheid van den geest en tot de vervreemding van alle beelden komen, waarbij het hart den dieperen eenvoud zal bereiken die voor het beschouwend gebed onmisbaar is. Zo dacht Egher ³ er over. Dat was ook de mening van Dionysius van Rijkel ⁴, toen hij aan de Vromen den raad gaf om aan alle zorgen om het geschapene te verzaken en zich met God in de ledigheid van geest op te houden, waar, in de rijkste ogenblikken, de gave van wijsheid de leiding van het gebedsleven op zich neemt.

Dit betekent intussen niet dat iedere Kartuizer in het contemplatief gebed tot mystieke hoogten is gekomen. Bij degenen die hierover het uitvoerigst spreken, zoals Dionysius van Rijkel, is het vaak moeilijk uit te maken tot hoever het aandeel gaat van de didaktiek

¹ Zie Hendrik Egher van Kalkar, *Ortus et decursus ordinis Cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, p. 119¹²⁻²⁰.

² Zie Hendrik Egher, *Ortus et decursus ordinis cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, p. 113¹⁻³.

³ *Epistole*, epist. XII; in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 32 r.-33 r.

⁴ *Contra detestabilem cordis inordinationem*, in *Opera omnia*, t. XL, p. 257 D'.

en waar dat van de eigen mystieke ervaring aanvangt. Bij de eigenlijke mystieke ervaring is het echter niet gebleven. Ook de paramystieke verschijnselen waren bij de meestal niet zeer mededeelzame Kartuizers bekend. Zo werd door een Kartuizer van Mainz in een brief ¹ aan Egher van Kalkar uitleg gevraagd over een verschijning van Onze Lieve Vrouw welke Egher had meegemaakt. Dionysius van Rijkel gewaagt in twee brieven ² van drie visioenen, waarbij hij laat doorschemeren dat dergelijke voorvallen hem meer overkwamen. De twee eerste waren uitwendig zintuigelijke visioenen, het derde was een verstandsvisioen. Volledigheidshalve moet hier ook worden herinnerd aan de visioenenverhalen in het *Ortus et decursus Ordinis Cartusiensis* van Egher van Kalkar en in het *Chronicon Cartusiense* van Pieter Doorlant, alsook aan de extases van een Adolf van Essen († 1439), een tijdlang prior te Trier, en van een Laurens van Muschesele, om beurt prior en vicaris van Herne bij Edingen (Engchien). Egher ³ drong er evenwel op aan dat de monniken met dit alles uiterst discreet zouden blijven en het belang dat aan een wenk van Egher werd gehecht, blijkt duidelijk uit de plaats die, door den stamboom van de Kartuizersorde in een zeventiende-eeuwse houtsnede ⁴, onder de Vromen van den verlichtingsweg aan hem wordt toegekend.

Niet allen waren nochtans, in de Nederlanden, in een even aanzienlijke mate op de eisen van het « *propositum carthusiense* » berekend. Dit was o.a. niet het geval met Jan van Arnhem, den monnik uit de Kartuize te Luik tot wie Geert Groote ⁵, vanwege zijn toenemende neurose, een hartverheffend woord richtte. Dit was evenmin het geval met een monnik die, ten gevolge van zijn buiten-

¹ Zie de *Epistole quedam religiosi patris domini Henrici Kalkar*, in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 43 v.

² *Epistolae*, in *Opera omnia*, t. XLI, p. 610 B en 613 B.

³ *Ortus et decursus ordinis cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, p. 115³⁻⁷ en p. 117¹³⁻¹⁴.

⁴ Ed. H. J. J. Scholtens, *Dionysius de Karthuizer in beeld*, in *Opgang*, t. IV, 1924, p. 883.

⁵ *Epistola missa ad quemdam fratrem carthusianum, infirmum in capite ex radice nativitatibus et ex complectione aliquantulum melancolicum et turbatum et aggravatum ex novitate vite et solitudine et immissionibus dyaboli, volentis eum ad desperationem et in tristitiam ducere absorbentem*, ed. W. Mulder, S. J., *Gerardi Magni epistolae*, p. 283-293.

sporig vasten, beweerde voortdurend bezoek te krijgen van de heiligen uit den hemel, en met een anderen monnik die begon te razen zodra hem iets anders werd voorgezet dan brood en water, maar enigen tijd later aan zwaren wijn verslaafd geraakte¹. De waarschuwingen van Pieter Bloemeveen² († 1546) voor het grote risico dat aan angstvalligheid, aan overdreven waken en vasten en aan een buitensporige bespiegeling verbonden is, waren dan ook voor de Kartuziers niet overbodig.

5. De geestelijke literatuur

De litteraire belangstelling van Guigo den Eerbiedwaardige, die zich uitte in zijn aansporing tot vlijtig kopiëren, is op de Nederlandse Kartuziers overgegaan. De bibliotheek-katalogoog van de Kartuze Sint-Sophia van Constantinopel te Vught in Noord-Brabant en de talrijke Kartuziershandschriften van Nieuwlicht in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht tonen immers aan hoe vlijtig onze Kartuziers hebben gekopiëerd.

Voor de miniaturen deden zij, die relaties onderhielden met een Melchior Broederlam († 1409), met een Rogier van der Weyden († 1464) en met een Jan van Eyck († 1441), meestal beroep op leken-kunstenaars³. Voor de opmaak van den tekst, voor de orthografie van vreemde woorden en voor de interpunctie konden zij zich aan de normen houden welke de Kartuzier Oswald de Cordis († 1434) in het begin van de vijftiende eeuw voor den Bijbeltekst in zijn normatief werk *Opus pacis*⁴ had vastgelegd.

Ongetwijfeld heeft het kopiëerwerk een aantal Kartuziers er toe

¹ Zie de *Epistole quedam religiosi patris domini Henrici Kalkar*, epist. XXII, in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 81 v.

² *Formula brevis introductoria in vitam internam vel contemplativam*, ed. L. Verschuere n, O. F. M., Hendrik Herp, O. F. M., *Spiegel der volcomenheit*, t. II, in *Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf*, t. II, Antwerpen, 1931, p. 13¹⁹⁹⁻²⁰².

³ Zie H. J. J. Scholtens, *Iets over de aanleg van Boekerijen bij de Kartuziers*, in het *Huldeboek Pater Dr Bonaventura Kruitwagen*, O. F. M., aangeboden, 's Gravenhage, 1949, p. 385-388.

⁴ Een handschrift van dit werk vonden wij te Trier, namelijk het Ms. Trier, Stadtbibliothek, 1924 / 1471, f. 161-193; een ander te Bernkastel — Cues, namelijk het Ms. Cues, Cusanus — stift, 12, f. 53 r. - 69. — Zie hiervoor nog P. Lehmann, *Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern*, in *Miscellanea Francesco Ehrle*, t. V, *Studi e Testi*, t. 41, Rome, 1924, p. 364-389.

gebracht om zelf ook eens hun kans als auteur te beproeven. Naast een drietal markante auteurs, die om beurt bij de Nederlandse Kartuizers de atmosfeer beheersen, ontmoeten wij immers in de Kartuizerkloosters ook een aantal monniken voor wie het schrijven van een eigen werk vooral een vrome litteraire oefening is geweest. Dit was het echter zeker niet voor Hendrik Egher van Kalkar († 1408), die tot het einde van de veertiende eeuw in de Nederlanden de belangrijkste Kartuizerauteur blijft. Het aanzien dat hij genoot, blijkt uit zijn hoogst leerrijke brieven welke wij nog bezitten. In 25 meestal uitvoerige brieven verstrekt hij raad en voorlichting aan monniken uit verschillende kloosters. Zijn sermoenen zijn daarentegen, vanwege het strakke schema van deze Kapittelpreken, veel minder suggestief.

Van Egher bezitten wij ook gebedsoefeningen, zoals het *Tractatus de quotidiano holocausto spiritualis exercitii* en het berijmde *Psalterium beate Marie virginis*, een gedicht bestaande uit zes achtregelige strofen van 24 tot 26 woorden, hetgeen samen 150 woorden uitmaakt. Het *Libellus exhortacionis devotus ad Petrum monachum carthusiensem Confluencie*, het *Exhortatorium monachale* en het *Ortus et decursus ordinis Cartusiensis* hebben overigens meer betekenis. Het eerste geeft, veelal met behulp van de slagwoorden uit de scholastieke literatuur, wenken voor het kloosterleven, waarvan wij er verschillende in Eghe's brieven terugvinden. Het tweede werk is een traktaat dat tot rouwmoedigheid van harte moet aanzetten en vooral de aandacht voor zich heeft opgeëist sinds het eenmaal als tweede boek bij de *Imitatio* van Thomas van Kempen werd opgenomen¹. Het derde is de oudste Kartuizerkroniek uit de Nederlanden, die de oudere kronieken vaak aanvult. Bij dit alles blijft Egher intussen steeds de humanist die op een keurigen vorm is gesteld, de hiertoe onmisbare normen in zijn *Loquagium rhetoricale* en in zijn *Cantuagium* heeft vastgelegd en zelfs in zijn *Articula pro collatione facienda* aantoonde hoe een behoorlijke collatie moet worden vervaardigd.

¹ Zie K. Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi, nach dem Autograph des Thomas von Kempen*, t. I, Berlijn, 1873, p. 482-504.

Heeft Hendrik Egher nog meer geschreven ? Ook het *Rigmus contemplative nobilitatis claustralium*, dat overigens in den Parijzen codex ¹ door een van Eghers traktaten wordt gevolgd, laat zich door de vertolkte ideeën en door de meest gebruikte termen kennen als een tekst van Egher van Kalkar. Verder worden hem weleens een uitvoerig didaktisch gedicht over mystiek, getiteld *Contemplativa metrica*, en ook de Kartuizerkroniek *Quoniam* toegeschreven. Dit laatste vindt echter zijn verklaring in het feit dat C. Le Couteulx, O. Cart ² († 1709), inderdaad ontleningen aan Egher's kroniek *Ortus et decursus ordinis Cartusiensis* in de langere redaktie van de zo even vermelde kroniek *Quoniam* had ontmoet ³. Wat echter de *Contemplativa metrica* betreft, die ook weleens *Theoria metrica* wordt genoemd, deze wordt door J. Huijben, O.S.B. ⁴ toegeschreven aan een koorheer uit Rodeclooster, Arnold Buderick († 1444) ; later heeft F. Prims ⁵ de *Theoria metrica* nog als het tweede boek geïdentificeerd van de uitvoeriger *Epistole de modo vivendi in ecclesia Dei*, welke hij op zijn beurt voor Buderick opeist.

Hendrik Egher is intussen niet de enige Nederlandse Kartuizer die nog vóór het eind der veertiende eeuw met een eigen werk is opgetreden. Vooreerst heeft Hendrik van Coesfeld († 1410), om beurt prior van Monnikhuizen en van Geertruidenberg, zich in die jaren in zijn traktaten als *De tribus votis monasticis*, *Contra proprietates religiosorum* en *De sacramento Eucharistie*, verder ook *Sermones estivales et hiemales* en vooral zijn verhandeling over de vermorzeling des harten, getiteld *De institutione novitiorum* en in Dietse vertaling *Epistolen den novicien ende den jonghen gheestelike personen te leren*, als een vruchtbaar auteur laten kennen. Verder schreef David de Bode († 1411) uit de Kartuize Genadedal bij Brugge een *Compendium de vita spirituali*, een traktaat *De exteriori homine* en een *Epistola ad novitios*. Herman Steenken van Schuttrop

¹ Dit is het Ms. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat. 14.586, f. 2 r. - v.

² *Annales ordinis carthusiensis*, t. VI, p. 3.

³ Zie H. B. C. W. Vermeer, *Het tractaat «Ortus et decursus ordinis cartusiensis» van Hendrik Egher van Kalkar*, p. 77-83.

⁴ *Theoria metrica*, Een Latijnsch dichtwerk over de contemplatie, in OGE., t. I, 1927, p. 398-402.

⁵ De «*Modo vivendi in ecclesia Dei*», Een tweede handschrift der «*Theoria metrica*», in OGE., t. II, 1928, p. 161-175.

(† 1428) uit de Kartuize te Brugge schreef, met het gebruik van talrijke exempelen, 50 preken over de Onze Vader, waarvan de Latijnse tekst in omloop kwam onder den titel *Expositio melliflua* en de Dietse tekst onder den titel *Die expositie oft verclaringhe op die bedinghe, die onse lieve heere Jesus Christus sinen apostelen leerde*; Willem van Breda († 1440) van de Kartuize Val-Sainte-Aldegonde bij Sint-Omaars, die niet mag worden verward met Willem Apsel van Breda († 1471), schonk ons een *Opus in psalterium, Meditationes super Genesim* en een *Tractatus de amore sponse super cantica canticorum*, drie werken waarin hij, bij het parafrasieren van de psalmen, bij het allegorizeren van de Ark des Verbonds en bij de lyriek in den stijl van het Hooglied, het niveau van een vrome litteraire oefening niet is te buiten gegaan. Verschillende geestelijke traktaten van Bartholomeus van Maastricht († 1446) bestaan eveneens nog steeds; o.a. een traktaat *De oratione, de fraterna correctione et proclamatione in capitulo* en een traktaat *De Ecclesia sponsa Christi*. Verder is, ten tijde van Hendrik Egher, ook nog een Kartuizer in de Nederlanden als humanist opgetreden, Adrianus Monet of Adrianus Hollandinus († 1411) uit Geertruidenberg, die in navolging van Petrarca een *De remediis utriusque fortunae* of *De remediis fortuitorum* schreef.

Geen enkele onder deze monniken wint het echter, wat den omvang van zijn oeuvre betreft, van Dionysius van Leeuwen, beter bekend onder den naam Dionysius van Rijkel († 1471), die met de 169 werken en werkjes in de grootse uitgave van zijn *Opera omnia* alle andere geestelijke auteurs in de Nederlanden in de schaduw stelt. Hierbij komt verder nog het feit dat wij, vanwege de twee lijsten van eigen werken welke Dionysius vervaardigde, een met 118 titels en een met 144 titels, en vooral vanwege zijn verklaring dat hij zijn werken opsomt in zover hij zich dit alles nog herinnert, met het bestaan van thans verloren werken zoals zijn Keuls proefschrift *De ente et essentia* rekening moeten houden.

Het omvangrijke oeuvre van Dionysius van Rijkel kunnen wij nu in vijf groepen van werken indelen. Deze zijn vooreerst zijn Bijbelcommentaren, in de uitgave van Montreuil 14 delen, verder zijn theologische werken, zijn commentaren namelijk op den Pseudo-

Areopagiet, zijn uitvoerige commentaar op de Sententiën van Petrus Lombardus en enige kleinere werken, in de uitgave van Montreuil 16 delen, zijn traktaten betreffende het geestelijk leven, in de uitgave van Montreuil 6 delen, zijn geschriften over de levensstaten die ongeveer 2 delen opeisen en de 4 delen met zijn preken. Hoewel de Bijbelcommentaren en de commentaar op de Sententiën voor een juist inzicht in Dionysius' problematiek betreffende het geestelijk leven zeker niet overbodig zijn, hebben zijn mystieke traktaten en zijn commentaren op den Pseudo-Areopagiet toch voor ons het meest betekenis. Onder de meer uitvoerige traktaten verdienen dan ook de verhandelingen *De donis Spiritus Sancti* en *De contemplatione libri tres*, onder de bondiger werkjes het *De triplici via* en het *De fonte lucis ac semitis vitae* hier speciaal te worden vermeld.

Hoewel de inzichten welke de auteur hier uiteenzet, in een Geschiedenis van de mystieke theologie zeker niet over het hoofd mogen worden gezien, hebben deze traktaten echter tot op zekere hoogte meer betekenis vanwege hun volledigheid dan vanwege hun oorspronkelijkheid. Dit is overigens het meest kenmerkende in het hele oeuvre van Dionysius van Rijkel. In de *Protestatio ad superiorem suum*¹ geeft hij een zeer uitvoerige lijst van oudere en jongere auteurs wier werken hij heeft gelezen en deze lijst is, blijkens de citaten in zijn eigen werken, nog lang niet volledig. Dit betekent dat hij zo goed als de hele Middeleeuwse theologie met zijn helderen en rustigen stijl heeft herschreven en het spoedig als een axioom kon gelden dat « wie Dionysius niet heeft gelezen, helemaal niets heeft gelezen ».

Bij de periode waarin Dionysius van Rijkel aan het werk was, moeten nog andere auteurs worden vermeld, vooreerst Jacob van Gruitrode († 1475), wiens werken vanwege de themaverwantschap veelal samen met die van Dionysius van Rijkel werden verspreid en er ook meermalen mee werden verward. Voor wie zijn jongeren tijdgenoot Arnoldus Bostius († 1499) vertrouwt, is het authenticiteitsprobleem bij Jacob van Gruytrode echter minder ingewikkeld dan men vaak meent. In het hoofdstuk dat Bostius aan hem wijdt

¹ In *Opera omnia, Montreuil*, t. I, p. LXXI-LXXII; — t. XLI, p. 625-626.

in zijn *De praecipuis aliquot Cartusianae familiae patribus*¹, geeft hij immers een lijst van 33 werken van Gruytrode, waarin wij vooreerst al de vijf *Specula* en de vijf *Colloquia* aantreffen, welke Jacob van Gruytrode als zijn eigen werken aandient. Hierbij moeten wij ook rekening houden met het feit dat de vereniging van de vijf *Specula* onder den gemeenschappelijken titel *Speculum omnis status humanae vitae* in de eerste uitgave, die van Neurenberg, 1495, nog op den auteur zelf teruggaat. Wij erkennen overigens een duidelijke litteraire eenheid in het feit dat er op het *Speculum praelatorum* een *Speculum subditorum*, een *Speculum sacerdotum* en een *Speculum saecularium* volgen.

Van Jacob van Gruytrode bezitten wij verder nog *Colloquia*, zoals het *Colloquium Jesu et monachi*, de *Dialogus Jhesu et prelati* en vooral het *Colloquium Jesu et peccatoris*, waarvan er een Latijnse en een Middellimburchse redactie bestaan. Gezien de scholastieke allure, zal echter de Latijnse tekst een bewerking zijn van de meer gemoedelijke Dietse redactie, die geheel in Gruytrode's trant blijft. Een tweede omwerking volgde nog onder den titel *Een boeksken vander minne Gods*². Verder genoot het *Hortus aurearum rosarum Jhesu et Mariae*, waarvan ook een Dietse vertaling bekend is, eveneens een aanzienlijke verspreiding. De geestesverwantschap van de twee Kartuizervrienden Dionysius van Rijkel en Jacob van Gruytrode, die hen meermalen gelijkkluidende titels en eenzelfde betoogtrant deed bezigen, heeft het echter de historische kritiek van onze dagen niet gemakkelijk gemaakt.

Volledigheidshalve vermelden wij hier, wat Dionysius' tijdgenoten betreft, ook nog Gerard Hagen van Breda († 1465) uit de Kartuize te Herne, die een traktaat schreef dat, vanwege de aanvangswoorden, als het traktaat *Beati misericordes* bekend staat en met behulp van Schriftuur- en patristieke teksten over de barmhartigheid handelt. Verder vermelden wij ook Laurens van Muschesele († 1477), achtereenvolgens prior en vicaris van Herne, auteur van een traktaat getiteld *De parvulo et agno*, en Hendrik Jansz. de Vroede († 1484), auteur van een *Tetralogus devotionis*.

¹ Ed. Th. Petreius, Keulen, 1609, p. 50-52.

² Antwerpen, 1512.

De vruchtbaarste onder alle Kartuizerauteurs in de laatste jaren der vijftiende eeuw is Pieter Doorlant († 1507), die jaren lang in de Kartuize te Zelem bij Diest de functie van vicaris heeft waargenomen. Een lijst van zijn werken publiceerde de Kartuizer Andries van Amsterdam († 1545) samen met Doorlant's *De enormi proprietate monachorum vitio dialogus cultissimus*, een werk dat in 1513 te Leuven bij Dirk Martens van de pers kwam. Andries noemt 58 titels van werken en voegt hieraan toe dat Doorlant ook nog enkele werken in het Nederlands heeft geschreven. Vele van Doorlant's werken zijn in dialoogvorm gesteld, o.a. zijn *Dyalogus de mysteriis passionis Christi*¹ en zijn *Dyalogus de vicio proprietatis*². In verschillende van zijn werken handelt hij over het kloosterleven, bij voorbeeld in den hierboven vermelden *Dyalogus de vicio proprietatis*. In andere handelt hij meer direct over deugdbeoefening, o.a. in zijn *De pugna seu militia spirituali sermones tres*; in weer andere, zoals in den *Dyalogus de mysteriis passionis Christi* en in den *Dyalogus de septem Mariae gladiis*, over Christus- en Maria-devotie. Pieter Doorlant kan zich ook, vanwege de tot nog toe niet geheel bewezen toeschrijving van de Nederlandse moraliteit *Den Spieghel der salicheyt van Elckerlyc* aan zijn vaardige pen, sinds vijftig jaar in een hernieuwde belangstelling verheugen.

In de laatste jaren van de periode die ons thans ophoudt, hebben nog verschillende Kartuizerauteurs zich in de Nederlanden met de problematiek van het geestelijk leven ingelaten, bij voorbeeld Willem Bybau († 1535) van de Gentse Kartuize in zijn *Sermones et orationes capitulares ad fratres de vitae spiritualis profectu*³, Floris van Haarlem († 1543) in een werkje getiteld *De wech des levens*, Gerard Kalkbrenner († 1566), prior van de Kartuizers te Keulen, in zijn *Collectanea quaedam pia*, en vooral Pieter Bloemeveen († 1536), even vóór Kalkbrenner prior te Keulen, in een werkje getiteld *De effusione cordis*⁴, in zijn *Formula brevis introductoria*

¹ Ed. 4, Antwerpen, 1543.

² Leuven, 1513.

³ Erfurt, 1539.

⁴ Keulen, 1509.

*in vitam contemplativam*¹ en in zijn groots opgezette werk *De bonitate divina libri IV*².

De problemen betreffende het kloosterleven en meer in het bijzonder het geestelijk leven zijn intussen niet de enige waarmee de Kartuziers zich bezighielden. Vooreerst heeft Hendrik Egher's ijver voor een degelijke Kartuzierskroniek spoedig anderen tot navolging aangezet. Zoals Egher, heeft Pieter Doorlant een algemeen opgezette Kartuzierskroniek, het *Chronicon Cartusiense*, vervaardigd, terwijl een anonieme monnik van de Kartuize Nieuwlicht bij Utrecht, de monniken van Scheut bij Brussel Marcellus Voet van Steenberghen († 1487) en Jan Tourneur († 1566), de Kartuziers uit Herne bij Edinghen (Enghien) Arnold Beeltsens († 1490) en Jan van der Maude of Joannes Ammonius († 1545), Jan Vekenstijl († 1507) uit de Kartuize te Leuven en Pieter van Heysene of Pieter van Axel († 1509) uit de Kartuize te Gent, in die jaren ieder voor hun eigen klooster een kroniek hebben geschreven.

Bij de kronieken sluit verder de hagiografie in sommige opzichten aan. De kroniekschrijver Doorlant is overigens met zijn verhandelingen in dialoogvorm over Sinte Cecilia en over Sinte Ursula en haar gezellinnen, met zijn verhandelingen over Sint Vincentius Ferrer, O.P., en met zijn *Vita sanctae Annae* de vruchtbaarste onder de Kartuizerhagiografen. Anderen bleven bij een dichterbij liggende periode, zoals Pieter Bloemeveen met zijn *Vita Sancti Brunonis*, Dirk Loer van Stratum († 1554) met zijn *Vita beatae memoriae Dionysii Cartusiani* en de naar Brugge uitgeweken Engelse Kartuizer Maurice Chauncy († 1581) met zijn herhaaldelijk opnieuw uitgegeven *Historia aliquot martyrum anglorum*, het verhaal van de 18 Kartuizermartelaren die onder Hendrik VIII om het geloof werden terechtgesteld.

Door hun optreden als auteur hebben de Nederlandse Kartuziers bijgevolg de litterair-apostolische taak, welke Guigo de Eerbiedwaardige de kopiïsten had voorgehouden, nog aanzienlijk uitgebreid. Hierbij mogen wij overigens ook hun vertaalwerk niet over het hoofd zien. In litterair opzicht blijft Jan van Brederode († 1415),

¹ Keulen, 1509.

² Keulen, 1538.

die bij het verzaken aan het conversenleven te Zelem bij Diest en bij den terugkeer tot zijn bij de Dominikanessen ingetreden echtgenote den blaam van Kanselier Gerson ¹ heeft opgelopen, de knapste vertaler. Gedurende zijn verblijf bij de Kartuziers te Zelem van 1402 tot 1409 vertaalde hij namelijk het grootste deel van de *Somme le roy* van den Fransen Dominikaan Frère Laurent († na 1282) uit het Frans in voortreffelijk Diets proza. Van de zes traktaten waaruit de Franse tekst bestaat, bezitten wij er evenwel in de Dietse vertaling slechts vier, de traktaten namelijk over de tien geboden, over de 12 artikelen des geloofs, over de zeven hoofdzonden en over den goeden dood. De traktaten over de Onze Vader en over de zeven gaven van den Heiligen Geest heeft Jan van Brederode niet vertaald.

Jan van Brederode is echter niet de enige vertaler. Pieter Bloemeeven († 1536) heeft immers door zijn Latijnse vertaling van den *Spiegel der volcomenheit* van Hendrik Herp ten zeerste tot de verspreiding van Herp's en meteen van Jan van Ruusbroec's inzichten bijgedragen en deze vertaling, getiteld *Directorium contemplativorum*, is herhaaldelijk ter perse gelegd.

Volledigheidshalve moet hier ook nog de Nederlandse bewerking worden vermeld van de *Vita Domini nostri Jhesu Christi* van Ludolf van Saksen († 1377), met de *Devote oefeninge der kijntheit, des middels ende des eyndes Ons Heren Christi*, door Jan Brugman, O. F. M. († 1473), het in de Nederlanden meest gelezen Leven van Jezus.

Tenslotte zijn de eigen werken en vertalingen niet de enige literaire verdienste van onze Kartuziers. De Keulse Kartuziers hebben zich immers in de eerste helft van de zestiende eeuw ook door het uitgeven van markante geestelijke werken uit een vroegere periode verdienstelijk gemaakt en het initiatief was hierbij in de handen van

¹ *An liceat gravato debitis intrare religionem*, ed. L. E. du Pin, *Joannis Gersonii opera omnia*, t. II, Den Haag, 1728, col. 730-739; met den titel *Casus domini Johannis de Brederode Carthusiensis* hebben wij het betoog van Gerson aangetroffen in het Ms, Trier, Stadtbibliothek, 648/1573, f. 203 r. - 206 r. — Zie nog hiervoor H. J. J. Scholtens, *Jan van Brederode, convers der Karthuizers bij Diest*, in *HT.*, t. III, 1924, p. 8-29; — id., *De laatste Brederodes op het slot bij Santpoort*, in *Jaarboek Haarlem 1947*, p. 74-81.

Nederlanders zoals de gebroeders Dirk en Bruno Loer van Stratum. Wat de Westeuropese landen hun, in dit verband, verschuldigd zijn, zal overigens eerst blijken wanneer de inventaris van deze Keulse uitgaven eens zal worden overgelegd.

ZEVENDE HOOFDSTUK

DE TERTIARIËRS- EN DE TERTIARISSENHUIZEN

1. *De bronnen*

De invloed van Geert Groote heeft zich niet tot de Frater- en de Zustershuizen van het Gemene Leven en tot de kloosters uit het Kapittel van Windesheim beperkt. Verschillenden van zijn leerlingen hebben ook voor de oprichting van Tertiariërs- en Tertiarissenhuizen geijverd, waar overigens talrijke zusters van het Gemene Leven zijn toe overgegaan. Zoals de huizen van het Gemene Leven sinds de jaren 1420-1425 in een Colloquium waren verenigd dat aanvankelijk te Deventer, later te Zwolle werd gehouden, zo hebben ook talrijke Tertiariërs- en Tertiarissenhuizen elkaar in dezelfde jaren de hand gereikt in het Kapittel van Utrecht, andere in het Kapittel van Zepperen, terwijl er nog andere pogingen zullen worden aangewend om een aantal Tertiarissenhuizen in een kloosterunie te verenigen. Hierbij moeten we ook in acht nemen dat de indeling van de verschillende Kapittels niet steeds op geografischen grondslag werd doorgevoerd; immers, in eenzelfde stad ontmoeten wij weleens Tertiarissenhuizen die respectievelijk tot twee verschillende Kapittels behoorden.

Onder de verschillende groepen van Tertiariërs- en Tertiarissenhuizen nu is er geen enkele die op evenveel bronnenmateriaal kan wijzen als het Kapittel van Utrecht. Zo bezitten wij vooreerst al het statuut van het Sint-Barbaraklooster te Delft, alsook de Kapittelakten voor een periode die gaat van 1427 tot 1575. Hierdoor weten wij namelijk waarin de regel van de franciskaanse Derde Orde, die door Paus Nikolaas IV († 1292) in 1289 werd goedgekeurd,

De voornaamste literatuur :

G. Bonet-Maury, *Quaeritur e quibus nederlandicis fontibus hauserit scriptor libri cui titulus est De Imitatione Christi, 1384-1464*, Parijs, 1878.

7. De verspreiding van Thomas Hemerken's werken

De voornaamste literatuur :

A. de Backer, S.J., *Essai bibliographique sur le livre De Imitatione Christi*, Luik, 1864.

C. G. N. de Vooyo, *Bibliografiese mededelingen over de Dietse vertalingen der « Imitatio Christi »*, in *De Katholiek*, t. CXXI, 1902, p. 357-372.

J. van Ginneken, S.J., *Op zoek naar den oudsten tekst en den waren schrijver...*

ZESDE HOOFDSTUK : DE KARTUIZERS

2. Het kloosterideaal van de « Grande Chartreuse »

De bronnen :

Guigo de Eerbiedwaardige, *Consuetudines*, in *PL.*, t. 153, col. 639-760.
Statuta antiqua, 1259, in het Ms. Wenen, National-Bibliotheek, 4737, f. 34-208.

Nova statuta, 1368, in de Mss. Wenen, National-Bibliotheek, 1726, f. 156-187; 1730, f. 167-206; 1738, f. 133-180.

Ordinationes generalis capituli Carthusiensis, a. 1412-1506, in het Ms. Wenen, National-Bibliotheek, 12.790.

De kroniek *Magister*, ed. D. A. Wilmart, O.S.B., *La chronique des premiers chartreux*, in *Revue Mabillon*, t. XVI, 1926, p. 119-128.

De kroniek *Laudemus*, ed. D. A. Wilmart, O.S.B., p. 117-128.

De kroniek *Quoniam*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek 11.925-28, f. 4 r. - 44 r.

Hendrik Egheer van Kalkar, *Ortus et decursus ordinis cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer, *Het tractaat « Ortus et decursus ordinis cartusiensis » van Hendrik Egheer van Kalkar*, Wageningen, 1929.

Speculum Cartusianum, in het Ms. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat. 10886, f. 4 - 86 r.

Pieter Doorlant, O.Cart., *Chronicon Cartusiense*, Keulen, 1608.

Sint Bruno, *Opera omnia*, in *PL.*, t. 152-153.

Id., *Expositio in omnes psalmos davidicos*, Montreuil, 1891.

Id., *Expositio in omnes epistolas B. Pauli Apostoli*, Montreuil, 1892.

3. De Kartuizerstichtingen in de Nederlanden

De bronnen :

Arnold Beeltsens en Joannes Ammonius, *Kroniek van Herne*, ed. E. Lamalle, S.J., *Arnold Beeltsens et Jean Ammonius, Chronique de la Chartreuse de la chapelle à Hérisson-les-Engghien*, Leuven, 1932.

Adriaan Dullaert, *Origo Carthusiae ad muros urbis Bruxellensis sitae*, in het Ms. Wenen, National-Bibliothek, Ser. nov., 12.779 (vroeger Fidei Kommiss, 7998).

C. Le Couteulx, O.Cart., *Annales Ordinis Cartusiensis ab anno 1084 ad annum 1429*, t. I-VIII, Montreuil, 1887-1891.

L. Le Vasseur, O.Cart., *Ephemerides ord. Cartusiensis*, t. I-V, Montreuil, 1890-1893.

St. d'Ydewalle, *De Kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne, 1350-1792*, Brussel, z.j.

Ch. Schneider, *Die Kölner Kartause von ihrer Gründung bis zum Ausgang des Mittelalters*, Bonn, 1932.

E. M. Thompson, *The Carthusian Order in England*, Londen, 1930.

4. De vroomheid in de Nederlandse kloosters

De voornaamste literatuur :

Y. Gourdel, *Chartreux*, in *DS.*, t. II, 1953, col. 705-753.

A. Stoelen, O.Cart., *De eucharistische evolutie van de oude Kartuizer-liturgie, De dagelijksche mis*, in *Studia eucharistica DCCi anni a condito festo sanctissimi Corporis Christi, 1246-1946*, Bussum-Antwerpen, 1946, p. 102-131.

5. De geestelijke literatuur

De bronnen :

Oswald de Cordis, *Opus pacis*, in de Mss. Trier, Stadtbibliothek, 1924 / 1471, f. 161-193, en Bernkastel-Cues, Cusanus-stift, 12, f. 53 r. - 69.

Hendrik Egger van Kalkar, *Epistole*, in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819.

Id., *Tractatulus de quotidiano holocausto spiritualis exercitii*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliothek, 11.885 - 11.893.

Id., *Sermones capitulares*, in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 710.

Id., *Loquagium de rhetorica*, in het Ms. Berlijn, Preussische Staatsbibliothek, Mus. Ms. Theor., 1325.

Id., *Cantuagium de musica*, ed. H. Hüschen, *Das Cantuagium des Heinrich Eger von Kalkar, 1328-1408*, Keulen-Krefeld, 1952.

Id., *Psalterium beate Marie virginis*, ed. Th. Petreius, *Bibliotheca Cartusiana*, Keulen, 1609, p. 131-134.

Id., *Libellus exhortacionis devotus ad Petrum monachum carthusiensem Confluencie*, in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 31 r. - 35 v.

Id., *Tractatulus de quotidiano holocausto spiritualis exercitii = Exercitatorium monachale*, ed. K. Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi, nach dem Autograph des Thomas von Kempen*, t. I, Berlijn, 1873, p. 482-504.

Id., *Ortus et decursus ordinis Cartusiensis*, ed. H. B. C. W. Vermeer...

Id., *Articula pro collatione facienda*, in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 819, f. 145 v. - 146 v.

Id. ?, *Rigmus contemplative nobilitatis claustralium*, in het Ms. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat. 14.586, f. 2 r. - v.

Id., *Contemplativa metrica = Theoria metrica*, ed. J. Huijben, O.S.B., *Theoria metrica. Een Latijnsch dichtwerk over de contemplatie*, in OGE., t. I, 1927, p. 411-428.

Hendrik van Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1035, f. 128-157.

Id., *Contra proprietates religiosorum*, in het Ms. Deventer, Athenaeum-Bibliotheek, I, 78.

Id., *De sacramento Eucharistie*, in het Ms. Mechelen, Groot Seminarie, 25, f. 1-62.

Id., *Sermones estivales et hiemales*, in de Mss. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 403, en Mechelen, Groot Seminarie, 26, f. 51-88.

Id., *De institutione novitiorum*, in het Ms. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat., 10.718, f. 2-27.

David de Bode, *Compendium de vita spirituali*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11808, f. 24 v. - 31 v.

Id., *De exteriori homine*, in het Ms. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 384, f. 23-27.

Id., *Epistola ad novitios*, in het Ms. Kopenhagen, Kongelige bibliothek, Tott, 78.

Herman Steenken, *Die expositie oft verclaringhe op die bedinghe, die onse lieve heere Jesus sinen apostelen leerde*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1654-55.

Willem van Breda, *Commentarius in psalmos*, in het Ms. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat., 17274, f. 1-202.

Id., *Meditationes super Genesim*, in het Ms. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat. 17.274, f. 203-272.

Id., *Commentarius in Canticum canticorum*, in het Ms. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat. 17274, f. 273-321.

Bartholomeus van Maastricht, *De oratione, de fraterna correctione, et proclamatione in capitulo, exhortatio ad constantiam cuidam novicio Carthusiensi*, in het Ms. Londen, British Museum, Arundel, 358.

Id., *Collationes ad omne genus humanum*, in het Ms. Wenen, National-Bibliotheek, 7793.

Adrianus Monet, *De remediis utriusque fortunae*, in het Ms. Trier, Stadtbibliothek, 779/1336, f. 1-70.

Dionysius van Rijkel, *Werken*, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii cartusiani opera omnia*, t. I-XIV, Montreuil, 1896-1901; t. XV-XLII, Doornik, 1902-1913.

Jacob van Gruytrode, *Specula omnis status humanae vitae*, opgenomen in *Doctoris ecstatici D. Dionysii cartusiani opera omnia*, t. XLII, p. 653-817.

Id., *Colloquium Jhesu et monachi*, in het Ms. Trier, Seminarie, 148, f. 54-62.

Id., *Dialogus Jhesu et prelati*, in het Ms. Trier, Seminarie, 148, f. 172-182.

Id., *Dyalogus Jesu et Senis*, en *Dialogus inter Jesum et puerum*, in *Doctoris ecstatici D. Dionysii cartusiani opera omnia*, t. XXXVIII, p. 179-207.

Id., *Dialogus Mariae et peccatoris*, in het Ms. Trier, Seminarie, 148, f. 72-74.

Id., *Colloquium Jesu et peccatoris*, Antwerpen, 1488.

Id., *Eyn samen spreken Jhesu ende des sondaers*, ed. M. Verjans, O.F.M., *Jacobus van Gruytrode, Karthuizer*, in OGE., t. V, 1951, p. 451-460.

Id., *Een boeksken van der minne Gods*, Antwerpen, 1512.

Id., *Rosarium Ihesu et Mariae* (= *Hortus aurearum rosarum*), in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II, 468.

Gerard Haghen, *Traktaat Beati misericordes*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5009.

Laurens van Muschesele, *De parvulo et agno*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5628-37, f. 239-242.

Pieter Doorlant, *Dyalogus de vicio proprietatis*, Leuven, 1513.

Id., *Dyalogus de mysteriis passionis Christi*, Keulen, 1499.

Id., *De pugna seu militia spirituali*, in het Ms. Avignon Bibliothèque municipale, 348.

Id., *Dyalogus inter te et beatam Ceciliam quam diligis, de fide et fenice*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1918-25, f. 230-243.

Id., *Vita perpulchra sanctae Annae*, z.p. (Antwerpen) en z.j. (rond 1498).

Willem Bybau, *Sermones et orationes capitulares ad fratres de vitae spiritualis profectu*, in het Ms. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5136-37, f. 7-141.

Floris van Haarlem, *Via vitae*, Antwerpen, 1556.

Gerard Kalkbrenner, *Collectanea quaedam pia*, in het Ms. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 1204, f. 9 r. - 70 v.

Pieter Bloemeveen, *De effusione cordis*, Keulen 1509.

Id., *Formula brevis introductoria in vitam contemplativam*, in L. Verschueren, O.F.M., *Hendrik Herp, O.F.M., Spieghel der volcomenheit*, t. II, Antwerpen, 1931, p. 7-15.

Id., *De bonitate divina libri IV*, Keulen, 1538.

Arnold Beeltsens en Joannes Ammonius, *Kroniek van Herne*, ed. E. Lammalle, S.J., ...

P. Bloemeveen, *Vita S. Brunonis*, z.p. en z.j.

Dirk Loer van Stratum, *Vita beatae memoriae Dionysii Cartusiani*, in *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, t. I, p. XXIII - XLVIII.

Maurice Chauncy, *Historia aliquot Martyrum anglorum*, Mainz, 1550.

Jan van Brederode, *De Coninx Summe*, ed. D. C. Tinbergen, *Des Coninx Summe*, t. I-II, Groningen, 1900.

Casus Domini Johannis de Brederode Carthusiensis, in het Ms. Trier, Stadtbibliothek, 648/1573, f. 203 r. - 206 r.; ed. L. E. du Pin, *Joannis Gersonii opera omnia*, t. II, col. 730-739.

Pieter Bloemeveen, *Directorium contemplativorum*, ed. L. Verschueren, O.F.M., *Hendrik Herp, O.F.M.*...

Ludolf van Saksen, *Leven van Jezus*, in het Ms. Keulen, Stadtarchiv, G. B. 4^o 212.

De voornaamste literatuur :

Th. Petreius, *Bibliotheca Cartusiana*, Keulen, 1609.

D. Y. Gourdel, *Chartreux*, in *DS.*, t. II, col. 753-776.

A. Stoelen, *Denys le Chartreux*, in *DS.*, t. III, col. 430-449.